

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Zadarske utvrde 16. stoljeća

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

predan 15. 7. 2003.

Sažetak

U tekstu su interpretirane zadarske bastionske utvrde podizane od kraja tridesetih godina 16. stoljeća. Objašnjava se razlog promjene prvobitnoga projekta, odnosno uvođenja novog središnjeg bastiona, Pontona, na jugoistočnoj strani. Pojedini dijelovi bastionskog pojasa i određena njihova rješenja uspoređuju se s drugim ostvarenjima mletačkoga fortifikacijskoga graditeljstva (Verona, Legnago, Krf, Kre-

ta). Na temelju nove argumentacije autor Micheleu Sanmicheliju pripisuje osnovni raspored novih utvrda, smještaj Kopnenih vrata i samu njihovu kompoziciju, a njegovu nečaku Giangirolamu oblikovanje Pontona. U tekstu su interpretirana i obilježja Fortea, velike utvrde što je 1567. godine bila pridodana starijoj cjelini.

Ključne riječi: Zadar, Mletačka Republika, Michele Sanmicheli, Giangirolamo Sanmicheli, bastion, gradska vrata, 16. stoljeće

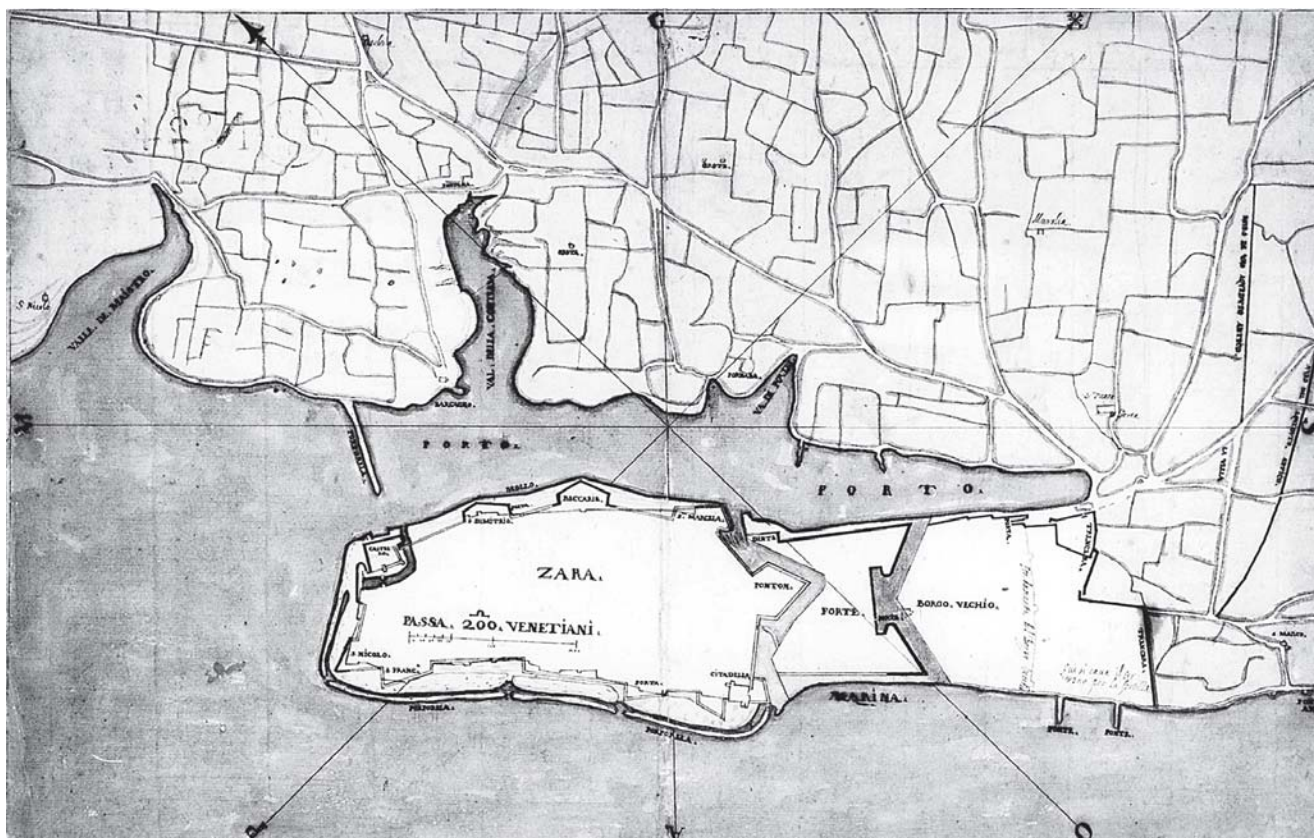
Nakon višekratnog stjecanja i gubljenja nadzora nad istočnojadranskim gradovima, Mletačka je Republika zagospodarila Dalmacijom početkom 15. stoljeća, te je svoju vlast ovdje postojano održala nekoliko idućih stoljeća. Među njezinim dalmatinskim posjedima u svakom pogledu važnu ulogu, pa i prvenstvo, imao je Zadar. Gotovo da tako nema izvješća nekoga od brojnih mletačkih sindika, kneževa, upravitelja, kapetana i providura u kojem Zadar ne bi bio istaknut kao ključan grad i utvrda, zaštita cijeloga *golfa*,¹ odnosno Jadranskog mora.

Takvo njegovo značenje temeljilo se na više za Veneciju povoljnih okolnosti. Ponajprije, Zadar je na plovnom putu duž istočne jadranske obale nakon mletačkih gradova na sjevernojadranskim otocima bio prvi grad na kopnu. Takav je položaj – dakako uz opasnosti u doba turskih ratova – značio i prednosti trgovine i opskrbe robom što je stizala iz kopnenoga zaleđa. Druga je važna odlika bila njegova veličina, kojom je nadmašivao druge mletačke gradove u Dalmaciji, Šibenik, a osobito Split i Trogir. Razmjerna toj veličini bila je onda i njegova gospodarska, politička i strateška važnost; gospodarska jer se mogla razvijati veća proizvodnja i trgovina, politička jer je ovdje bilo sjedište generalnog providura, najvišeg organa mletačke vlasti u Dalmaciji,² te strateška jer je grad mogao primiti veću vojnu posadu i dulje se odupirati neprijateljskom napadu. Napokon, njegov smještaj bio je iznimno pogodan jer poluotok na kojemu je izgrađen zatvara prostran zaljev, iskorišten za luku mletačkim vojnim i drugim brodovima. I u obrambenom pogledu poluotok tvori povoljnu situaciju, tražeći zaštitu ponajviše na spoju s kop-

nom, na jugoistočnoj strani. Neposredan pak okoliš zauzima nizak teren, ne pružajući napadaču mogućnost ugrožavanja grada s neke obližnje uzvisine, kako je to bio slučaj u mnogo nepovoljnije položenima Šibeniku ili Splitu. Takve su ukupne okolnosti logično istaknule Zadar kao najvažniju točku mletačke pisutnosti na istočnoj strani Jadrana, sve do Kotora.

U osiguravanju svoga zadarskoga posjeda i uporišta Mlečani su dakako morali voditi brigu o njegovim utverdama. U 15. stoljeću naslijedili su grad što je bio utvrđivan kroz mnoga stoljeća, upotpunjujući isprva njegove srednjovjekovne utvrde. No u 16. su stoljeću izmijenjene okolnosti potakle uspostavu novog fortifikacijskog sustava, koji je djelomice poništio dotadašnju kasnosrednjovjekovnu obrambenu strukturu, kao i neke dijelove urbane izgradnje. Riječ je o bedemi-ma koji su do danas ostali prisutni na jugoistočnoj i sjeveroistočnoj strani gradske jezgre, a uklonjeni su pak na njezinu jugozapadnom potezu. Nove bastionske strukture bile su u Zadru koncipirane i gotovo posve izvedene u istom, 16. stoljeću, dok su im u idućim stoljećima bili dodani tek razmjerno neznatni dodaci.³ Stoga ćemo ovom prilikom usmjeriti pozornost na utvrde 16. stoljeća, jer tvore zaokruženu cjelinu, zaokruženo poglavlje fortifikacijske izgradnje. I po dobu njihova nastanka prepoznaje se istaknut položaj Zadra prema drugim dalmatinskim gradovima, jer su oni svoje nove, bastionske gradske utvrde ponajviše dobili tek u 17. stoljeću, u svezi s Kandijским ratom.

Srednjovjekovne zadarske utvrde prilično su nam dobro poznate iz pisanih dokumenata, pojedinih tlocrta i makete Zadra

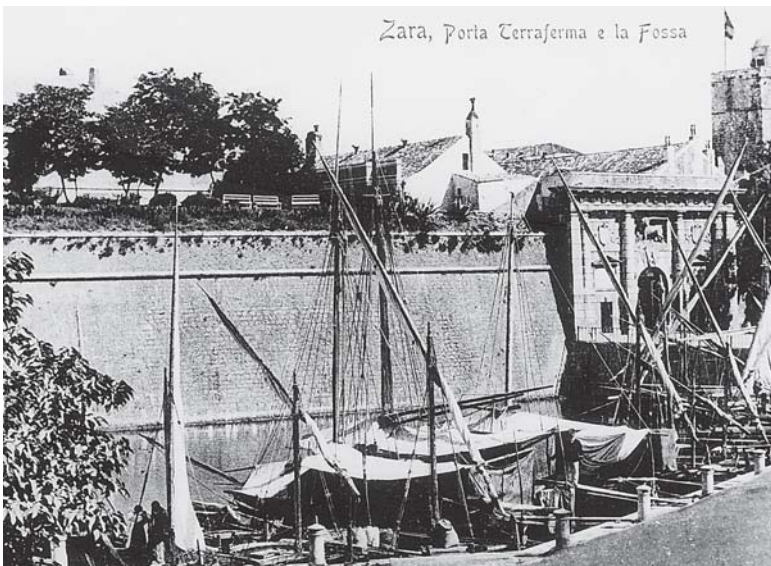

Zadar, oko 1570. godine (Kriegsarchiv, Beč)
Zadar, around 1570

iz doba oko 1570. godine, u kojima su pomno zabilježeni njihovi tadašnji ostaci, te iz nalaza arheoloških istraživanja.⁴ Obuhvaćale su sjeverozapadni dio zadarskoga poluotoka, približno isti prostor što ga je zauzimao i rimski Zadar. Prema prirodnom obliku poluotoka, taj je prostor na jugoistočnoj, »kopnenoj« strani bio širi nego na sjeverozapadnoj. Na sjevernom vrhu bio je uređen zaseban kaštel, utvrda odvojena šancem od samoga grada, s ulogom nadzora nad ulazom u luku. Nakon stjecanja Zadra početkom 15. stoljeća, Mlečani su u sklopu postojećeg obrambenog pojasa izgradili još jedno uporište, *Citadelu* u južnome uglu gradskih utvrda.⁵ Neobično važna pojedinost zadarskoga srednjovjekovnog, pa onda i novovjekovnog obrambenog sustava bila je porporela, nasip kamenja do razine morske površine, koji je plovilima onemogućavao približavanje gradskim zidinama. Porporela se pružala od *Citadele* duž jugozapadne i sjeverozapadne strane grada, sve do kaštela; drugi njezin potez zatvarao je pak sa sjeverne strane zaljev. Uza sjeveroistočnu stranu grada porporele dakako nije moglo biti, jer se ovdje nalazila luka, odnosno pristanište. Uz vrlo dobre prirodne uvjete za osiguranje svoga položaja, same zadarske utvrde početkom 16. stoljeća više nisu odgovarale svojoj zadaći. Među ostalime, njihovo je građevno stanje bilo takvo da su stradavale pod udarima vjetrova, kako se to dogodilo primjerice 1524. godine.⁶

No u opisima toga doba kao ne manje važna teškoća ističana je i njihova zastarjelost (»alla antiqua«), jer je očito već bila široko rasprostranjena svijest o tome kako bi trebale izgleda-

ti suvremene utvrde, prilagođene obrani od napada topništvom. Više izvjestitelja za zadarske su utvrde općenito predlagali njihovo snižavanje i dopunjavanje zemljanim nasipom (*terrapieno*), ali neki među njima i poblize razrađuju novu, bastionsku tehniku utvrđivanja. Takvi su prijedlozi učestali sredinom dvadesetih godina 16. stoljeća, usmjerajući pritom glavnu pozornost dakako na obranu jugoistočnoga poteza gradskih utvrda. Bertuci Civran, bivši zadarski knez, 1525. godine preporučuje podizanje jednoga bastiona kod *Citadele*, to će reći na južnoj strani, a drugoga u predjelu arsenala, odnosno luke, na sjevernoj strani poluotoka.⁷ Iste godine dalmatinski sindici Leonardo Veniero i Jeronim Contareno slično savjetuju gradnju dvaju bastiona na odgovarajućim mjestima, navodeći kako trebaju odgovarati jedan drugome; vjerujemo da se u toj posljednjepomenutoj pojedinosti može prepoznati kako su izvjestitelji imali na umu prave, peterokutne bastione s njihovim načelom međusobne obrane. Na istome mjestu predlažu i produljivanje i produljivanje šanca, što pokazuje kako je bila riječ o postojećem, starijem šancu, a onda dakako i o ponavljanju obrane na istoj, zatečenoj liniji.⁸ Napokon 1528. godine u izvješću Victora Barbadića, bivšega zadarskoga kneza, ponovljena je ista misao o podizanju po jednog bastiona na svakoj obali poluotoka, s važnim zahtjevom da potez među njima bude ravan kako bi topništvo moglo djelovati od jednoga ugla prema drugome.⁹ To je svakako značilo pregradnju postojećega srednjovjekovnog zida, čiji tok, kako znamo, tlocrtno

Zadar, jugoistočna kurtina i Kopnena vrata, oko 1900. godine (Arhiv Deanović, IPU)

Zadar, south-east curtain wall and Porta terraferma, around 1900

Zadar, Kopnena vrata

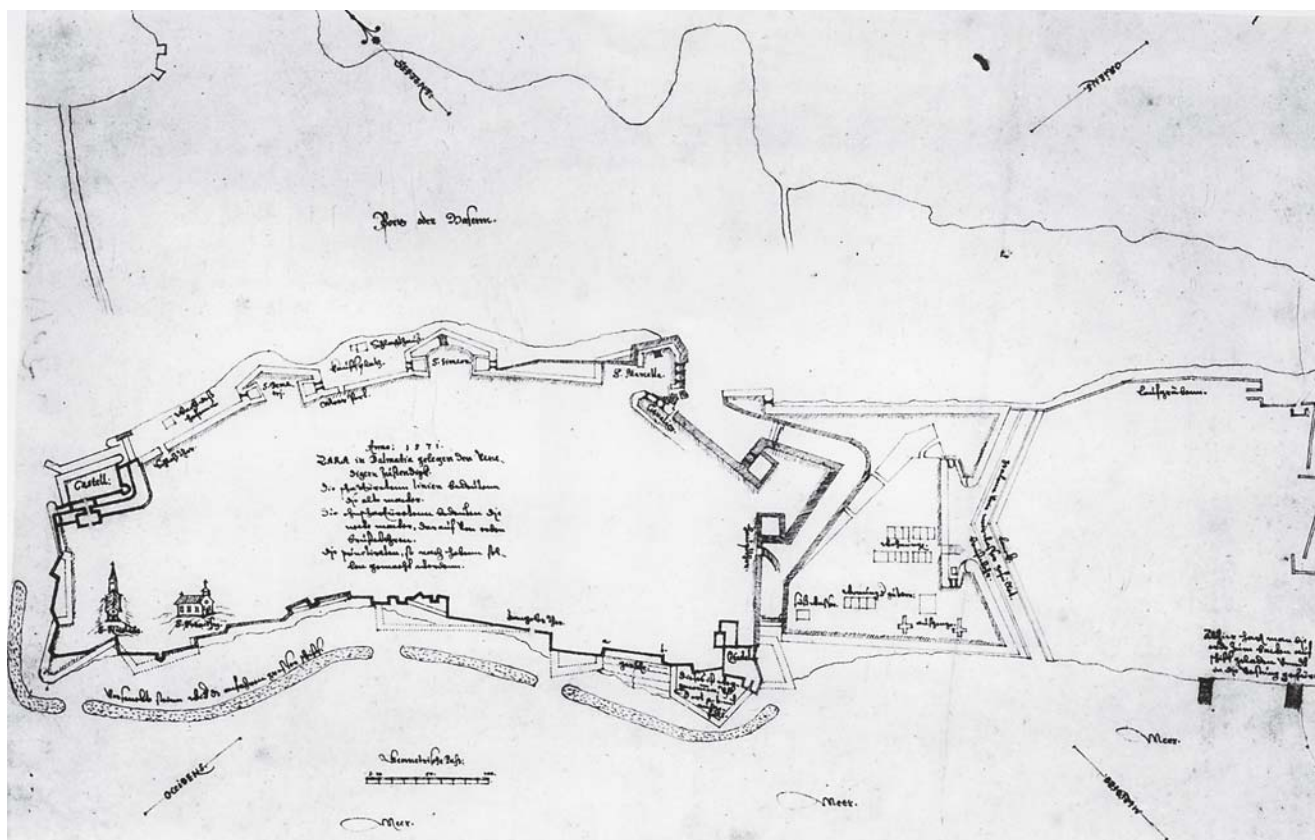
Zadar, Porta terraferma

nije bio ravan, već »lomljen«. U istom cilju Barbadićo također preporučuje proširenje šanca kako bi i tu dobio ravan tok.¹⁰ U svim navedenim izvješćima riječ je o dva bastiona, i nema govora o uvođenju trećeg bastiona među njima, kao što se ne tematizira ni položaj i izgled vrata; po tome se može zaključiti kako autori kod ulaza u grad ne zamišljaju neke bitne promjene u odnosu na zatečena srednjovjekovna vrata.¹¹

No poticaj da se od prijedloga i projekata pristupi samim radovima na renesansnoj pregradnji zadarskih utvrda dala je – kako je to obično bivalo – ratna opasnost, te se intenzivni radovi bilježe u doba Mletačko-turskog rata 1537.–1540.¹² Kako je poznato, od početka su na tim radovima bili angažirani Michele Sanmicheli, od 1535. godine glavni inženjer Mletačke Republike,¹³ i njegov nećak Giangirolamo. Michele je bio upućen u Zadar 5. svibnja 1537. godine, sa zadaćom da »načini šanac od strane Sv. Marije od Mora do luke, s kurtinom i dvama bastionima, tj. jednim sa svake strane, prema malenom crtežu što je gore načinjen prema savjetu njegove Preuzvišenosti«. ¹⁴ Riječ je o neobično važnom navodu jer se odnosi na Michelea i doba početka radova, a istodobno je i razmjerno precizan. No unatoč njegovoj informativnosti (ili baš zbog toga) preostaju i bitne nedoumice i teškoće u njegovu tumačenju. Osim što ovdje sadržana koncepcija izrazito podsjeća na ranijespomenute prijedloge iz sredine dvadesetih godina, preostaje pitanje je li trebala biti izvedena na istome mjestu, na liniji zatečenoga srednjovjekovnog pojasa. U tom je sklopu neobično navođenje Crkve sv. Marije od Mora, koju vjerojatno valja identificirati s crkvicom Stomoricom. Bilo bi, međutim, teško zamisliti da od nje novi bedemi i šanac budu povučeni poprijeko kroz grad, te stoga držimo da ona ovdje označava samo vanjsku, »morsku« stranu poluotoka (»dalla banda«); u ono je doba crkvice i stajala uza same zidine, odnosno uz obalu, ali danas je obala od nje znatno udaljenija. Pa ipak je neobično da se jedna strana poluotoka imenuje prema tako malenoj i razmjerno nevažnoj građevini. Drugi moment

što vodi u nedoumicu jest uputa Micheleu da načini šanac, što bi značilo da se nije pomišljalo na proširenje ili preuređenje postojećeg šanca, već na prokopavanje poluotoka na novome mjestu. Držimo da je to moglo biti samo jugoistočno, u smjeru prema kopnu, gdje je poluotok, uostalom, bio uži nego na mjestu postojećeg obrambenog pojasa. Tu bi nedoumicu razriješio spomenuti »maleni crtež« da je sačuvan, no kao i toliki crteži i modeli čije se postojanje spominje u izvješćima, i ovaj je, po svemu sudeći, zauvijek izgubljen.

Svakako je važno uočiti da je Michele pošao u Zadar sa zadaćom da preko poluotoka načini obrambeni pojas s dva bastiona, a izveden je pojas bitno drukčijeg sastava. Kao što je poznato, na jugu je načinjen bastion uza srednjovjekovnu *Citadelu*, dalje prema sjeveroistoku kurtina se većim dijelom poklapa s tokom starijeg zida, a potom je usred poluotoka smješten velik središnji bastion, *Ponton*. Sljedeći potez kurtine usmjeren je prema sjeveru, križajući se na tom putu s trasom srednjovjekovnoga zida, koji se nakon tzv. Kapetanove kule približno istim smjerom nastavlja prema obali. Kurtina pak 16. stoljeća ležala je zapadnije, završavajući kraj obale u Bastionu sv. Marcele. Dakle, osim novoga, promijenjenog toka obrambenog pojasa u odnosu na srednjovjekovni, u čijoj se zoni nalazi, bastionski bedemi na tom potezu obuhvaćaju tri bastiona umjesto dva što su bila planirana 1537. godine. U odgovoru na pitanje uslijed čega je došlo do te promjene treba podsjetiti da »malen crtež« kojim su popraćene upute Micheleu nije njegovo djelo, kao što to nije ni sam tekst. Projekt sadržan u spomenutom crtežu očito je djelo »njegove Preuzvišenosti«, a riječ je o Francescu Mariji della Rovere (1490.–1538.), vojvodi od Urbina, koji je imao funkciju *Capitano generale da terra*.¹⁵ Premda su mu kompetencije formalno bile vezane uz mletačko kopno, njegov se utjecaj tijekom tridesetih godina sve više širio i na prekomorske posjede, te je tako 1536. godine bio posjetio i Zadar.¹⁶ Prema onome što znamo o njegovu prijedlogu za ut-

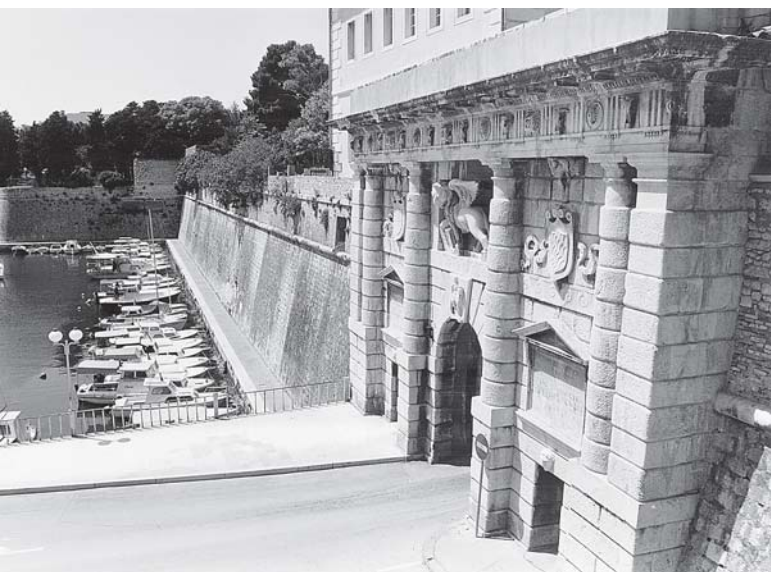
Zadar, 1571. godina (Generallandesarchiv, Karlsruhe)

Zadar, 1571

vrđivanje toga grada, naslućujemo da je odgovarao modelu što ga je on i inače zagovarao u diskusijama o organiziranju utvrda, naime da između dva bastiona vrata budu smještena posred kurtine, podjednako udaljena od svakoga od njih.¹⁷ Pod pretpostavkom da bi vrata u Zadru bila zadržana na starome mjestu, ona doduše ne bi bila u pravome središtu, već bliže Bastionu sv. Marcele, no takav bi smještaj ipak bio blizak shvaćanjima urbinskog vojvode, za razliku od eventualnog lociranja vrata uza sam bastion. Ako je dakle Francesco Maria della Rovere tražio takvo koncipiranje novog fortifikacijskog pojasa, zbog čega je izvedena bitno drukčija struktura?

Vojvoda od Urbina svojim je prijedlogom, jednako kao i trojica izvjestitelja o Zadru desetak godina ranije, zastupao vrlo nepovoljno rješenje. Naime, kako nije bio predvidio treći, središnji bastion, njegova je kurtina morala tvoriti ravan poze da bi je topovi sa svakoga od uglovnih bastiona mogli nadzirati. To je značilo da bi kod Bastiona sv. Marcele obrambeni pojas zaokretao pod pravim kutom, jednako kao što je to dotad bio slučaj sa srednjovjekovnim zidom. No u bastionskom graditeljstvu izbjegavaju se pravi ili još uži kutovi, jer u tom slučaju posljedično valja predvidjeti vrlo šiljat, izduljen bastion, što je nepovoljno s gledišta njegove solidnosti i otpornosti. Stoga – kako je to u teoriji renesansnog utvrđivanja – valja težiti tome da utvrda ima što veće kutove među susjednim kurtinama, što ujedno znači da ima što je

više moguće bastiona; ideal je, prema tome, poligon s većim brojem kutova. U Zadru su, što je posve očito iz tlocrta renesansnoga fortifikacijskog pojasa, »kopnena« dio poluotoka i njegova obala uz luku bili obuhvaćeni takvim poligonalnim rasporedom kurtina i bastiona. To je potez što ide od bastiona *Citadelle* na jugu, preko Sv. Marcele sve do kaštela i njegova bastiona na sjevernom vrhu poluotoka. Dakako da nije riječ o segmentu pravilnog poligona, jer se valjalo ipak prilagoditi skućenim prostornim mogućnostima i zadanostima; no pritom se »konveksan« prirodni oblik poluotoka na sjeveroistoku sretno poklopio s poželjnim tokom bastionskoga pojasa. Vrlo lijepu potvrdu i primjer takva razmišljanja nalazimo u najstarijem među vjerodostojnim prikazima Zadra, onome iz Museo Correr u Veneciji.¹⁸ Tlocrt donosi stanje izgrađenosti zadarskih utvrda, ali i neostvaren projekt za golem bastionski pojas na kopnu, sjeveroistočno od poluotoka. Taj bi pojas koncentrično štutio gradsku jezgru, ponavljajući u osnovnom toku – ali dakako u većem mjerilu – bastionski pojas na poluotoku što je bio upravo u izgradnji. Kako je ondje, oko današnje Voštarnice, bilo manje ograničenja u projektiranju utvrde nego na samome poluotoku, to taj neostvareni pojas postiže veću pravilnost, zorno pokazujući kako je ideal očito bio pravilan poligon. Uslijed težnje da se zadarski obrambeni pojas što je više moguće približi tim načelima, a to znači i da se izbjegnju oštri uglovi, oštre

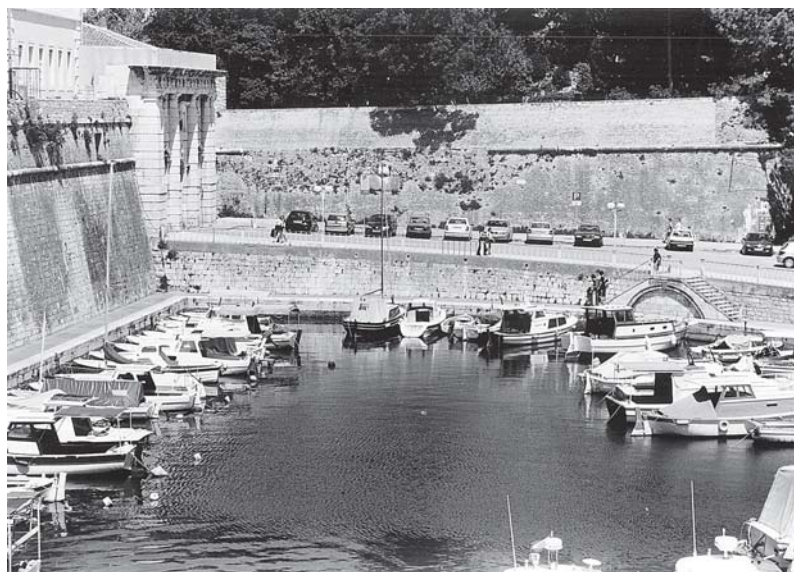

Zadar, Kopnena vrata, jugoistočna kurtina i Bastion *Citadele*
Zadar, Porta terraferma, south-east curtain wall and the Citadel's Bastion

promjene toka bedema, odbačen je ravan potez kurtine samo s po jednim bastionom na svakoj obali poluotoka. Umjesto toga rješenja, koje bismo mogli nazvati konzervativnim jer se nadovezuje na zatečenu srednjovjekovnu situaciju, uveden je jedan »lom« bedema u području između dviju obala, a to je opet značilo i postavljanje novoga bastiona na tome mjestu. Zadarski *Ponton*, prema tome, prvenstveno je posljedica uvođenja novog poligonalnog rasporeda bedema.

Takav je raspored valjalo uvesti jer je poput jugoistočne strane grada podjednako snažno trebalo zaštititi i sjeveroistočni potez. Toj strani nasuprot nalazi se, naime, kopno s kojega je neprijatelj mogao napasti, a i pristup brodovima ovdje je bio olakšan jer nije postojala porporela. Nema sumnje da spomenuti pojas od *Citadele* do kaštela valja shvatiti kao jedinstven projekt, jer je on kao ideja već sadržan u oblikovanju i položaju *Pontona*: njegova sjeverna flanka postavljena je tako da kurtinu usmjerava prema sjeveru, da bi Bastionom sv. Marcele u glavnim crtama bio određen daljnji raspored pojasa, odnosno udaljenost među bastionima. Kako je *Ponton* već 1538. godine bio u gradnji,¹⁹ možemo najkasnije u to doba datirati i cijelu zamisao novih zadarskih utvrda, koja se onda u sljedećim desetljećima postupno i ostvarila.

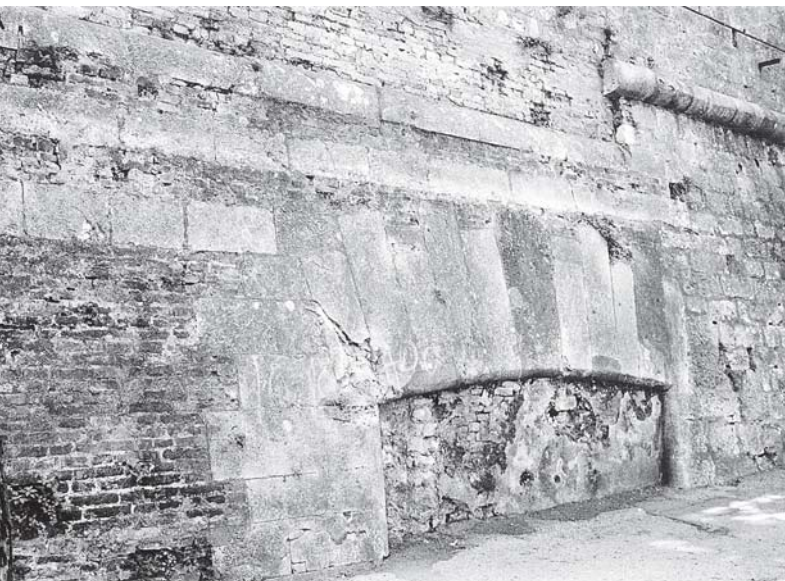
Po svemu sudeći, glavnog autora toga projekta valja tražiti između Michelea i Giangiolama Sanmichelija. Giangiolamo je u Zadar bio upućen 27. lipnja 1537. godine,²⁰ ni dva mjeseca nakon svoga strica. Michele je onamo bio pošao, kako znamo, s uputom Francesca Maria della Rovere, no valja pripomenuti kako je u to doba bio i u sukobu s urbinskim vojvodom. O tome nam svjedoče podaci o njihovom susretu u Urbinu, koji se zbio pred Micheleov odlazak u Zadar i pri kojemu je, nesumnjivo, bilo govora o Micheleovim tamošnjim zadaćama. Iz vojvodinih zapisa²¹ jasno je kako u to doba nije mislio dobro o Micheleu te kako je njihov odnos bio distanciran i zategnut. Ne znamo je li što bilo sporno u

Zadar, Kopnena vrata i *Ponton*
Zadar, Porta terraferma and Ponton

svezi sa zadarskim projektom, no čini nam se posve mogućim da je u tim okolnostima Michele umjesto vojvodina prijedloga trasirao drukčiju utvrdu, smještajući usred poluotoka novi bastion. Francesco Maria della Rovere bio je pak dobro i brzo obaviješten o razvoju situacije u Zadru, jer ju je dospio komentirati još prije smrti, dakle 1537. ili 1538. godine. Neobično je zanimljivo da u svojem kratkom *Discorsu* posvećenom Dalmaciji govori potanko o zadarskom *Pontonu*, spominjući planirane radove obzidavanja dotad zemljanog bastiona. Iz njegova se osvrta može odčitati nezadovoljstvo načinom kako se to namjerava provesti, pa onda i onima koji te radove vode.²² Držimo stoga najuvjerljivijom tvrdnju da je autor promijenjenoga toka zadarskih bedema upravo Michele. No veronski je graditelj već 8. listopada 1537. godine bio upućen na Krk,²³ a u Zadru je, po svemu sudeći, ostao Giangiolamo. To je navelo neke autore da jugoistočni, »kopneni« potez novih utvrda pripišu mlađem Sanmicheliju, no to nam se čini nerealnim među ostalim stoga jer je 1537. godine imao tek 24 godine. Teško je zamisliti da bi tako mlad graditelj dospio u položaj da kreira novi tok bedema na najugroženijem mjestu u najvažnijem mletačkom gradu na istočnom Jadranu. Giangiolamo je, doduše, samo nekoliko godina kasnije dobio priliku da posve sam stvori utvrdu na ulazu u Kanal sv. Ante pred Šibenikom (Sv. Nikola, 1540.), i tu je zadaću obavio sjajno, no to je ipak bio manje važan angažman od samih gradskih utvrda u Zadru. Dodajmo i podatak o Giangiolamovoj molbi Senatu 1556. godine za povećanjem plaće, u kojoj spominje svoj projekt za šibenskog Sv. Nikolu, ali ne govori o radovima u Zadru;²⁴ nesumnjivo bi i to bio naveo da je novi pojas podizan prema njegovoj zamisli.

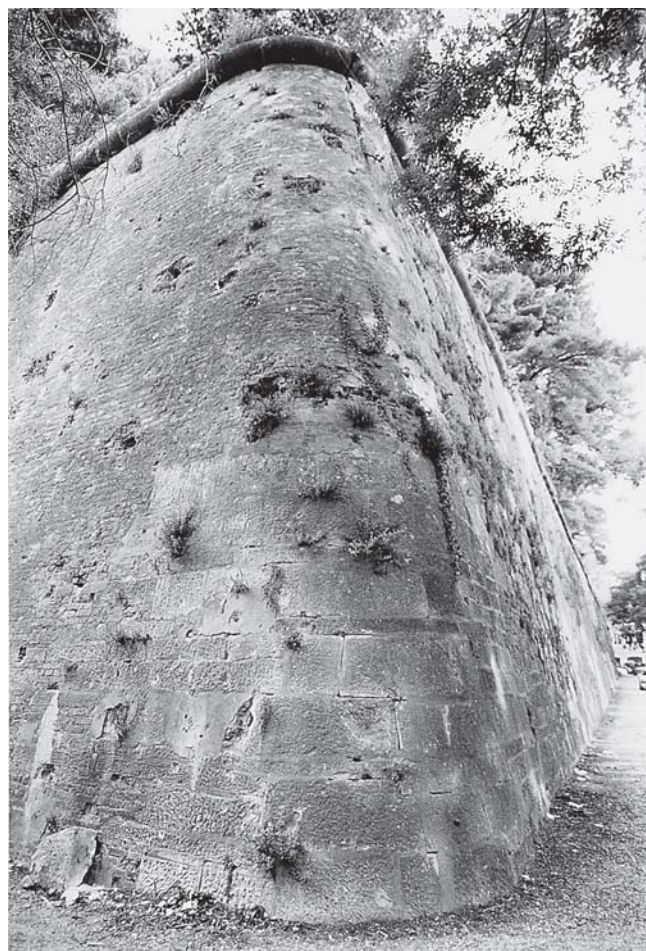
Budući da smo dotakli pitanje Micheleova odnosno Giangiolamova udjela u Zadru, navedimo kako su toj temi pristupili najvažniji među novijim istraživačima zadarskih utvrda. E. Langenskiöld je držao da zadarske utvrde nisu mogle biti Giangiolamove, premda prihvaća njegov rad na njima. Au-

Zadar, strijelnica u sjevernoj flanki *Pontona*
Zadar, loophole on the north flank of Ponton

torom Kopnenih vrata smatra Michelea, a Giangirolama drži izvođačem koji je unio neke izmjene u stričev projekt.²⁵ A. Deanović u svoja je tri teksta afirmirala Giangirolama u ulozu kreativnoga graditelja, pripisujući mu bitna rješenja jugoistočnog poteza bedema: raspored sa središnjim bastionom, oblikovanje *Pontona*, smještaj ulaza u grad uz bastion te napokon kompoziciju samih Kopnenih vrata.²⁶ Jedan od najuglednijih poznavatelja Michelea Sanmichelija i autor njegove monografije, L. Puppi, prihvatio je uglavnom argumentaciju A. Deanović, opreznije međutim formulirajući Giangirolamov udio u utvrđivanju Zadra.²⁷ I. Petricioli pak smatra da je Michele autor poteza na jugoistočnoj strani, pa i projekta za cjelovite gradske utvrde; istome graditelju pripisuje i Kopnena vrata.²⁸ Napokon K. Prijatelj drži kako je Micheleova bila osnovna zamisao novih zadarskih utvrda, a Giangirolamova provedba; mlađem Sanmicheliju pripisuje smještaj ulaza u grad, nazivajući ga manirističkim, a sama pak vrata tumači kao Micheleovo djelo.²⁹

Kad je riječ o položaju zadarskih Kopnenih vrata, dakle o njihovu smještaju u kurtini, odnosu prema susjednom bastionu te vezi s gradskim komunikacijama, rekli bismo da je pitanje glavnog ulaza u grad (i jedinoga s kopnene strane) načelno moralo biti riješeno u sklopu osnovnog projekta, osnovne koncepcije. Upravo zbog nužnosti postojanja takva otvora, koji je po svojoj naravi suprotan ostatku fortifikacijskog pojasa, njegov smještaj i izvedba uvijek imaju iznimnu važnost. Stoga držimo da je Michele, radeći svoj projekt barem na osnovnoj razini toka bedema i rasporeda bastionâ, odredio i mjesto novome glavnom ulazu u grad. Kao što je poznato, dotadašnja se glavna *porta terraferma* nalazila sjeveroistočnije, u zoni još rimskih gradskih vrata, odnosno rimskoga dekumana. Nakon odluke da to mjesto zapriječi novi veliki bastion, *Ponton*, valjalo je smjestiti ulaz u grad na novo mjesto, i to tako da se vrata nadovezuju na neku ulicu postojećega gradskog tkiva. To je mjesto čak moglo biti uza sjevernu flanku *Pontona*, odakle bi prolaz ponovno

Zadar, vrh *Pontona*
Zadar, the edge of Ponton

vodio u dekuman, ili pak sjevernije, prema idućoj usporednoj ulici, danas Prodanovoj. U oba bi slučaja nakon ulaska u grad valjalo skrenuti, jer vrata s obzirom na položaj nove kurtine ne bi stajala u osi tih ulica; možda je ta okolnost, posebice nepogodna pri »civilnom« korištenju vratima, navela Michelea da ih smjesti jugozapadno od *Pontona*. Ondje se današnji njihov položaj pokazao kao jedino moguće rješenje, jer još južniji ulični pravac, današnja Kovačka ulica, svojom širinom i neravnim daljnjim tokom nije mogla zadovoljiti komunikacijske potrebe u produžetku glavnih gradskih vrata. Nasuprot tome, prva ulica jugozapadno od dekumana bila je dovoljno važna, a nova su vrata mogla biti smještena gotovo u njezinu os. Važno je spomenuti da je na tome mjestu, odnosno na potezu srednjovjekovnoga zida, po svemu sudeći stajala još jedna srednjovjekovna *porta terraferma*.³⁰ No nesumnjivo Michele nije svoja vrata onamo smjestio zbog tradicije, već stoga što je to mjesto bilo pogodno i u sklopu novoprojektiranih utvrda.

U nekih je istraživača takav položaj vrata, uza sam bastion a ne u središtu kurtine, potakao sumnju da je takvo rješenje moglo biti Micheleovo, te su ga pripisali Giangirolamu. No valja upozoriti da se u percepciji Michelea samo kroz njegova veronska vrata, poput Porta Nuova i Porta Palio, krije nepotrebno i neprimjereno pojednostavljenje. Verona je samo

Zadar, Forte, pogled s istoka
Zadar, Forte, east view

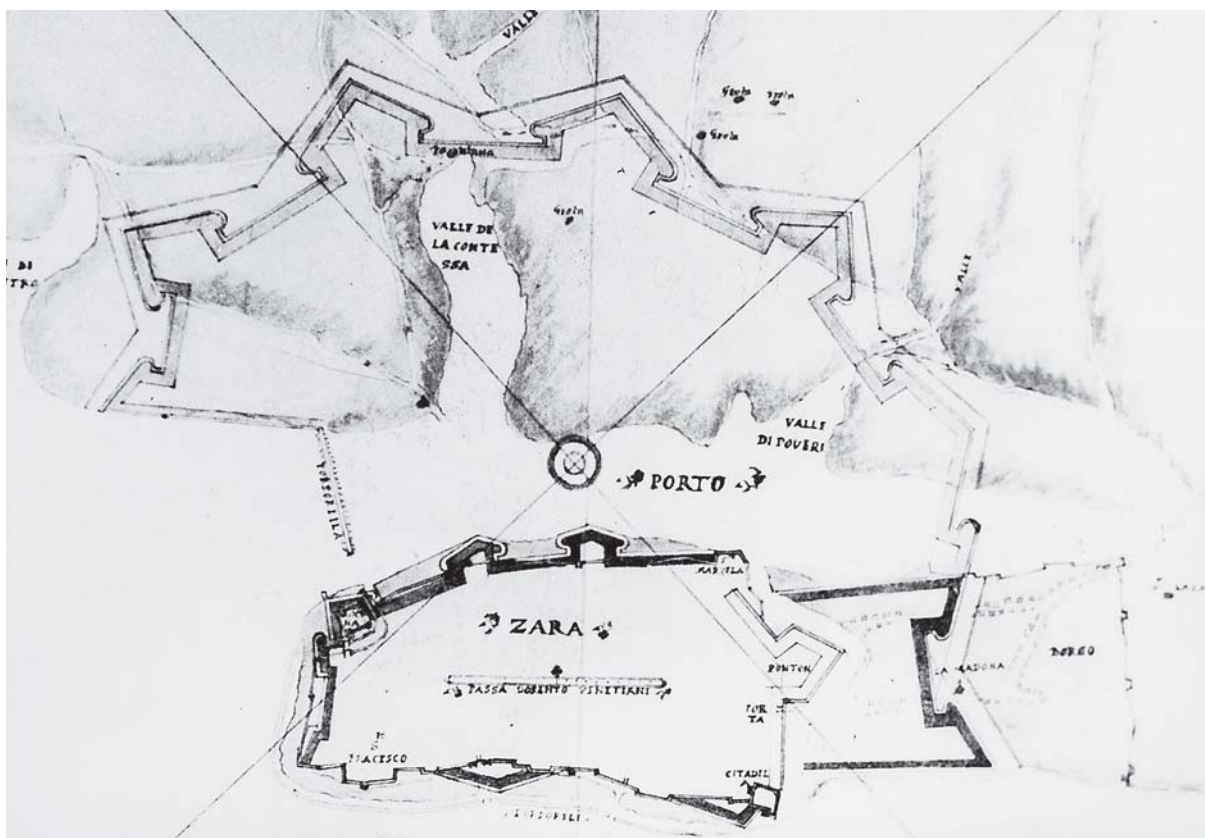
jedan slučaj, dok na drugim mjestima Michele pokazuje da mu nije strano ni postavljanje vrata iza sam bastion. Takav je slučaj Legnago, u kojem radi početkom tridesetih godina,³¹ potom Retimo (Rethymnon) i Canea na Kreti,³² kamo stiže 1538. godine, nakon boravka u Zadru i na Krfu, pa i rondel S. Croce smješten uz jedna od gradskih vrata u Padovi (1548).³³

Čini nam se da se iz većeg broja Micheleovih fortifikacijskih ostvarenja može vidjeti kako je bila riječ o autoru što je primjenjivao raznolika rješenja, prilagođavajući se zatečenim situacijama, a svakako postojećoj urbanoj strukturi. Kad spominjemo raznolikost njegovih postupaka, zanimljivo je usporediti dvije naoko slične situacije, koje je on međutim riješio posve različito. Kako je već rečeno, nakon boravka u Zadru Michele je ujesen iste godine upućen na Krf. Poput zadarske, i tamošnja se stara jezgra nalazi na poluotoku, no okomito, »simetrično« istaknutom u odnosu na kopno. Stoga nije bilo potrebno zaštićivati jednu od duljih strana poluotoka, kao u Zadru, već se Micheleov zahvat ograničio samo na užu, »kopnenu« stranu. U toj jednostavnijoj situaciji primijenio je rješenje poput onoga što je prvobitno bilo predviđeno za Zadar, naime smještaj po jednoga bastiona na svakoj obali, te glavnih vrata usred toga poteza. Praktično istodobno Michele, dakle, primjenjuje različite koncepcije, vodeći računa o prirodnim i urbanim zadanostima, a dakako i o dosezima teorije fortifikacijskoga graditeljstva.

Kompozicija samih Kopnenih vrata također je tema koju su istraživači različito interpretirali, ali uvijek se slažući da je riječ o iznimno bogatom i kvalitetnom djelu. Ono je takvo očito razmjerno važnosti grada u kojemu se nalazi. Repräsentativnost Kopnenih vrata potakla je Giulija Savorgnana na kritiku u kojoj ih navodi kao primjer nepotrebne rastrošnosti.³⁴ Vrata pripadaju među ona koja su razmjerno uska, odnosno visoka, proporcijски svakako uža od Micheleovih veronskih Porta Palio i Porta Nuova. Uz posljednjospomenuta vrata ipak valja napomenuti da je njihova neobična izduljenost rezultat zahvata iz 1854. godine, kada su Austrijanci iz-

vorno znatno užu artikulirani dio proširili na obje strane.³⁵ No svakako je točno da na Micheleovim veronskim vratima kao i na vratima njegove utvrde S. Andrea pred Venecijom dominira horizontalizam, koji je možda izraz okolnosti da je za njihov razvoj u širinu bilo dovoljno prostora. U Zadru pak vrata su neposredno uz bastion, a morala su ondje biti smještena radi veze s gradskom ulicom. Svojim proporcijama i rasporedom elemenata artikulacije i dekoracije naša vrata osobito slična vratima S. Martino u Legnagu i S. Zeno u Veroni, a to su vrata što su bila dovođena u vezu s Giangirolamom, te je to bio valjan argument da i zadarska vrata budu pripisana Micheleovu nećaku. Nedavnim pronalaskom novih dokumenata pokazalo se međutim da za Porta S. Martino kao autor preostaje samo Michele,³⁶ pa to postaje snažan razlog da i zadarska vrata bez mnogo dvojbi smatramo njegovim djelom.

Nakon što smo Micheleu pripisali osnovni tok bedema s rasporedom bastiona, položaj Kopnenih vrata i samo njihovo oblikovanje, obratit ćemo pozornost na središnji bastion jugoistočnoga poteza, *Ponton*.³⁷ Njegovo ime, ponajprije, dolazi od riječi *puntone*, koja označava tločno zašiljenu, oštrokutnu građevinu izbačenu u prostor pred utvrdom. Barem iz dva (spomenuta) izvora imamo podatak da je tako bio nazivan već 1538. godine, po čemu možemo zaključiti da je njegov oblik već u to doba – kada je bio još pretežito zemljan – odgovarao takvu nazivu i da je, valjda, imao oblik sličan definitivnom izgledu. Svakako je riječ o vrlo velikoj građevini, a ona je mogla biti takva jer je, ležeći već ispred staroga, srednjovjekovnog šanca, mogla slobodno zauzeti velik prostor. Za razliku od *Pontona*, bastioni primjerice sjeveroistočnoga poteza morali su biti prilagođeni raspoloživu prostoru na obali, mogućnostima temeljenja i slično. Goleme dimenzije *Pontona* iznimne su osobito s obzirom na rano doba njegova nastanka. Usporedimo li ga primjerice s Micheleovim istodobnim veronskim bastionima, pokazat će se da ih *Ponton* veličinom znatno nadmašuje. No možda je od toga važniji njegov izduljen, oštar oblik, koji je također bitno

Zadar, oko 1565. godine (Museo Correr, Venecija)
Zadar, around 1565

različit od tlocrtnih obrisa Micheleovih bastiona; među njegovim bastionima tek desetak godina kasnije Baluardo di Spagna u Veroni ima sličan šiljat oblik, ali samo kao nužnu posljedicu oštrog ugla na kojemu je smješten.

Nastavimo li analizirati obilježja zadarskoga glavnoga bastiona, navest ćemo da nema tzv. uha, bočnih produžetaka prednjih stranica (fasa), što su služili zaštiti položaja u bočnim stranicama (flankama) bastiona.³⁸ Ta će *uha* tek kasnije postati standardnim obilježjem mletačkog bastiona, pa su primjerice dobro vidljiva na spomenutom najstarijem tlocrtu Zadra, osobito na bastionima projektiranoga poteza na kopnu. Činjenicu da ih na *Pontonu* nema valja shvatiti neutralno u kontekstu pripisivanja ovoga bastiona Micheleu ili pak Giangiolamu. Micheleovi bastioni nikada nisu sadržavali to rješenje, dok se čini da ga je Giangiolamo prihvatio (Sv. Nikola, Šibenik; bastioni na Krfu, bastion Martinengo u Famagusti), no za života vojvode od Urbina – a to je i doba projektiranja *Pontona* – *uha* se na bastionima nisu izvodila.³⁹ Stoga bismo rekli da takva izvedba naš bastion ne udaljava od Giangiolamova autorstva, neovisno o tomu što će on kasnije primjenjivati to rješenje.

Jedna pojedinost na *Pontonu* u ovom nam se kontekstu, međutim, čini korisnom i važnom. Riječ je o topovskim strijelnicama smještenima nisko, podno nekadašnjih položaja u flankama. Takve se dvije zazidane strijelnice vide i danas u sjevernoj flanki u Ulici Bartula Kašića, a u drugoj, jugozapadnoj flanki po svemu ih sudeći nije bilo, jer bi hici s toga

mjesta ugrozili most pred Kopnenim vratima.⁴⁰ Takve niske topovske položaje s odgovarajućim kazamatama Micheleovi bastioni ne poznaju,⁴¹ dok se, suprotno tomu, Giangiolamo služio takvim rješenjem (Sv. Nikola).

Napokon, i izbor gradiva vrijedan je argument u korist Giangiolamova autorstva. *Ponton* je, naime, jedini zadarski bastion pretežno obzidan opekom, svi su drugi izvedeni kamenom. Time je već pokazano da je opeka povijesno u Dalmaciji očito strani materijal, te je trebalo imati posve određen interes da bude potaknuta gradnja upravo u tom gradivu. Za Giangiolama znamo da se u Dalmaciji služio opekom, a primjer tome je ponovno šibenski Sv. Nikola, podignut opekom, dakako na kamenom podnožju. Stoga nam se zbog svega navedenog čini da je kreator zadarskoga *Pontona* morao biti Giangiolamo, izvođači ga na mjestu koje mu je odredio Michele u sklopu svoga cjelovitog projekta.

Važnost *Pontona* u sklopu novoga zadarskog bastionskog pojasa pokazuje i redosljed kojim su izvođeni radovi: prvi je podignut kao zemljani bastion, a prvi je bio i obzidan. Nakon *Pontona* redom su uspostavljane kurtine prema jednoj i drugoj obali poluotoka, pa su onda podizani i tamošnji bastioni, *Citadela* i Sv. Marcela. Dok su na važnijim mjestima bedemi bili već obzidavani, drugdje su stajali još uvijek zemljani bastioni. Nesumnjivo se može očitati kako je glavna pozornost bila usmjerena na jugoistočni pojas bedema, a lučki je potez bio nešto manje važan. No čini se da su već u početku bili uspostavljeni barem maleni zemljani bastioni duž

Zadar, gore lijevo *Forte*, desno Bastion sv. Marcele
 Zadar, upper left corner – *Forte*, to the right – *Bastion of St. Marcella*

lučke obale.⁴² Postupno se izgrađuje cijeli novoprojektirani pojas, ali taj je proces tekao vrlo sporo. U nizu izvješća spominje se kako bastionima i kurtinama nedostaju određene pojedinosti, najčešće parapeti, strijelnice i kavaliri; čak se i *Ponton* krajem pedesetih godina još spominje kao nedovršen.⁴³ Nakon barem djelomičnog uređenja jugoistočnog i sjeveroistočnog poteza, na red dolazi i sjeverozapadna strana, između kaštela i Crkve sv. Nikole, pa i jugozapadni potez prema zadarskom kanalu. Taj je dio očigledno bio najmanje ugrožen, pa se intervencije ponajviše odnose na dodavanje *terrapiena* uza starije zide.⁴⁴ O napredovanju radova na zadarskim utvrdama kroz desetljeća druge polovice 16. stoljeća obavještavaju nas brojni opisi, među kojima su neki i vrlo iscrpni.⁴⁵

Kao što je to i drugdje slučaj, u Zadru su se ubrzo nakon uspostave novoga fortifikacijskog pojasa, odnosno njegovih pojedinih dijelova, pojavili i prigovori. Isprva su se ticali njihove nedovršenosti, a potom i same koncipiranosti, koja je neizbježno postajala nesuvremenom. U doba kada sustav što ga je projektirao Michele Sanmicheli nije bio još ni blizu završetka, jugoistočno, u nastavku poluotoka, podignuta je nova velika utvrda; od samoga početka u mletačkim je izvorima nazivana *Forte*. Time je jasno pokazano da je ta strana i dalje bila smatrana najugroženijom. Utvrda se nalazi na najjužem mjestu zadarskog poluotoka, u prostoru koji je već 1524. godine Malatesta Baglioni namjeravao uključiti u svoj novi suvremeni fortifikacijski sustav.⁴⁶ Držao je, naime, da bi utvrđivanjem dotadašnjega gradskog prostora bila žr-

tvovana trećina njegove izgradnje, te bi preostali grad bio odviše malen i tijesan. Na temelju toga zaključujemo da je imao suvremene i radikalne zamisli o koncipiranju utvrda, jer bi one očito morale zauzimati vrlo širok prostor. Neobična je šteta što ne poznajemo crtež i model njegova prijedloga, koje je, prema vlastitim riječima, bio izradio.⁴⁷ *Forte* je projektirao Sforza Pallavicino, kondotijer i graditelj, koji je prije toga u habsburškoj službi također ratovao s Turcima.⁴⁸ Do gradnje nove utvrde došlo je 1567. godine, a cijela je bila gotovo posve dovršena u tek nekoliko godina.⁴⁹ Prema ostatku zadarskih utvrda time predstavlja pravu suprotnost, osobito s obzirom na svoje goleme dimenzije. Prema kopnu utvrda ima frontu od dva polubastiona povezana kurtinom, oblik što se naziva klijesta (*tenaglia*) ili rog (*opera a corno*). Takve strukture postat će u 17. i 18. stoljeću uobičajene i rasprostranjene, obično pridodavane kao vanjski elementi osnovnom tvrđavnom tijelu; i u Zadru je zapravo riječ o takvu odnosu. *Forte* je niži od starije utvrde, pa *Ponton* ima ulogu kavalira, kako se to navodi u više mletačkih izvješća.

Na spomenutom najstarijem vjerodostojnom tlocrtu Zadra, iz doba kada je *Forte* još bio u gradnji, prikazano je kako će novoj utvrđi biti žrtvovan velik dio *borga*. Dvije ceste prućene nizovima kuća bit će presječene, ali će na pravcu južnije među njima biti uspostavljen ulaz u utvrdu. Taj je pravac odabran očito zbog toga što je bio usmjeren prema Kopnenim vratima te je omogućavao izravno kretanje, bez promjene smjera, prema glavnom ulazu u gradsku jezgru. Osim na-

vedenoga prikaza, to nam potvrđuje i tlocrt iz Marciane u Veneciji,⁵⁰ koji također pokazuje takav smjer, vodeći cestu ravno položenim mostom prema Kopnenim vratima. Sljedeći, nešto kasniji tlocrti, prikazuju most već zakrenut prema jugu, na pravcu današnjega nasipa, pa se u to doba očito zbilja neka promjena uslijed koje je napuštena pravocrtna trasa kretanja od jednih prema drugim vratima. Ne znamo kakva su bila Sforzina načela o smještaju vrata u smislu njihove udaljenosti od bastiona, no ovdje se očito zbio zanimljiv slučaj prilagodbe njihova položaja zatečenoj komunikaciji,⁵¹ premda nije bila riječ o čvrsto strukturiranoj urbanoj izgradnji kao u gradskoj jezgri.

Fortea svojim dimenzijama ima svakako »težinu« jedne važne primjene motiva tenalje, kao što to ima i razmjerno ranom datacijom. No ipak je važan podatak da se to rješenje u mletačkom graditeljstvu pojavilo još četvrt stoljeća ranije, i to na nedalekom šibenskom Sv. Nikoli. Tamošnja je tenalja gotovo slična prema zadarskoj, pa je valjda uslijed toga ostala i nedovoljno zapažena, posebno u talijanskih istraživača. *Fortea* je pak zbog svoje veličine, a još više stoga što je riječ o tako važnom gradu kao što je Zadar, povijesno imao nesumnjivo

široku recepciju. Unatoč tome čini nam se neumjerenim kada se tvrdi kako neke nešto mlađe utvrde oponašaju zadarski *Fortea* (dva polubastiona i jedan bastion na S. Nicolò na Lidu; tenalja na S. Felice u Chioggi).⁵²

Neizveden projekt ucrtan na najstarijem tlocrtu gotovo je fantastičan po svojoj hrabrosti i dosljednosti. Polazeći od *Fortea*, bedemi su usmjereni preko uvale Jazine, pa poligonalnim tokom preko uzvisina, udolina i uvala, sve do porporele, koja gotovo zatvara krug kod staroga kaštela. Projekt je rezultat ideje da se prostor Zadra zaštiti jedinstvenim fortifikacijskim sustavom, ali sada ne samo prostor poluotoka, već mnogo širi prostor, obuhvaćajući ovdje kopno i more, poluotoke i uvale. Ako je riječ o Sforzinoj zamisli, a svakako potječe iz njegova doba, pokazuje ga kao nerealno ambiciozna graditelja i zapovjednika. No i utvrda koju je svojom odlučnošću uspio ostvariti, zadarski *Fortea*, dovoljno je impresivna da svjedoči o njegovu kreativnom i povijesnom značenju. Zadarske pak utvrde 16. stoljeća u cjelini važno su poglavlje mletačkoga fortifikacijskoga graditeljstva, ostvareno u gradu od posebne važnosti za Mletačku Republiku.

Bilješke

1 U izvješću Andree Giustiniana 1576. godine kaže se primjerice »quella città (...) è la chiave del nostro Golfo«; *Commissiones et relationes venetae* (dalje: CRV), IV, 1572.–1590., »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium« (dalje: MSHSM), 47, JAZU, Zagreb 1964., str. 176. Mletačka je Republika cijeli Jadran shvaćala kao zaljev svoga glavnoga grada, *Golfo di Venezia*. Također: CRV, III, 1553.–1571., MSHSM, 11, JAZU, Zagreb 1880., str. 165; CRV, V, 1591.–1600., MSHSM, 48, JAZU, Zagreb 1966., str. 182.

2 O političkom značenju Zadra vidjeti npr. **M. Novak**, *Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije*, »Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru«, 11–12, 1965.

3 Među tim kasnijim dogradnjama, a imajući na umu utvrde u užem smislu, spominjemo ravelin pred *Forteam*, uspostavljen u 17. stoljeću, te kavalir bastiona *Citadele*, nastao u 18. stoljeću.

4 **I. Petricioli**, *Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija*, »Diadora«, 3, 1965., str. 169–203; **N. Klaić – I. Petricioli**, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1976., str. 37, 283.

5 **P. Vežić**, *Rezultati istraživanja na prostoru Citadele u Zadru*, »Godišnjak zaštite spomenika kulture«, 16, 1990.

6 CRV, I, 1433.–1527., MSHSM, 6, JAZU, Zagreb 1876., str. 183.

7 Isto.

8 CRV, II, 1525.–1553., MSHSM, 8, JAZU, Zagreb 1877., str. 11: »...»fabricando sopra el canton del porto et del canal uno bastion per la banda, il qual se corespondessino uno all' altro«.

9

CRV, II, str. 44: »...»bisogneria esser tuto avalizado a recta linea, a cason che l' artellaria potesse zugar da banda a banda per il fianco del dicto fosso, come porta la rason.«

10

Isto: »...»bisogneria slargar il fosso da terra firma, perchè volendo far, che la muraglia et fosso sia dretta«...

11

Predlaže se tek uklanjanje »ravelina« što se nalazio u šancu pred vratima. Položaj vrata, ravelina, kao i kasnosrednjovjekovnih zidina u cjelini vidjeti u: **T. Raukar – I. Petricioli – F. Švelec – Š. Peričić**, *Zadar pod mletačkom upravom 1409–1797*, Narodni list – Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1987., str. 135.

12

I kasnije, u svezi s ratom 1571. godine, povećana je građevna aktivnost na zadarskim utverdama, pa stoga iz toga doba potječe više njegovih prikaza; riječ je o najstarijim sačuvanim vjerodostojnim prikazima.

13

E. Concina, *La macchina territoriale. La progettazione della difesa nel Cinquecento veneto*, Rim – Bari 1983., str. 35: »inzeigner, si per la cavation et bisogno di queste nostre lagune, si etiam per la fortification de li lochi nostri da terra et da mar«; **Michele Sanmicheli**, katalog izložbe, ur. P. Gazzola, Neri Pozza Editore, Venecija 1960., str. 86.

14

E. Concina – E. Molteni, »La fabbrica della fortezza«. *L'architettura militare di Venezia*, Banca popolare di Verona – Banco S. Geminiano e S. Prospero, Verona 2001., str. 116: »far un fosso dalla banda di Santa Maria del mare fino al porto con una cortina e doi bastioni, cioè uno per la banda secondo il disegno piccolo sopra de ciò fatto con il consiglio de sua Excellentia«.

15

Urbinski su vojvode nasljedno imali naslov *Capitano generale delle milizie venete*. **Michele Sanmicheli**, nav. dj., str. 204.

16

E. Concina, nav. dj., str. 35.

17

E. Concina, »*Munire et ornare*«: *Sanmicheli e le porte di Verona*, u: »Michele Sanmicheli. Architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento«, Centro Internazionale di Studi di Architettura »Andrea Palladio« di Vicenza, Electa, Milano 1995., str. 198; vrata se, dakle, smještaju »*in luogo aperto et per il dritto fra due beloardi*« te su tako »*più commode alli carri et alle strade della città e più belle che quelle che sono incantonate*«...

18

Ms. prov. div. B. 848, n. 24. Tlocrt potječe iz sredine šezdesetih godina (*Palmanova – fortezza d'Europa 1593–1993*, katalog izložbe, Marsilio, Venecija 1993., str. 527, datacija u 1564./65. godinu), a I. Petricioli po određenim ga pojedinostima pripisuje Sforzi Pallavicinu; **I. Petricioli**, *Stari Zadar u slici i riječi*, Narodni muzej Zadar – Forum, Zadar 1999., str. 16.

19

CRV, II, str. 146, izvješće Jeronima Ciconije, bivšega zadarskoga kneza, od 17. studenoga 1538.; spominje se da je Ponton još pretežito zemljan, no započelo je njegovo obzidavanje. Benvenuti netočno (tiskarska pogreška?) navodi da je Ponton započet već 1531. godine; **A. de Benvenuti**, *Zara nella cinta delle sue fortificazioni*, Fratelli Bocca, Milano 1940., str. 34.

20

L. Puppi, *Michele Sanmicheli architetto. Opera completa*, Rim 1986., str. 78; *Michele Sanmicheli*, nav. dj., str. 213: Giangirolamo ima zadaću »*essequir quanto era stato disegnato*«.

21

E. Concina, nav. dj., (1983.), str. 36: »*non è buono... non ha... pratica delle cose di mare*«; »*Maestro Michele è stato qui decendone della commissione sua d'andar a Zara e quello di più che haveva da dirne; noi non gli habbiamo saputo dar altra rissoluzione se non che se ne torni, che a Venetia scriveressimo l'opinion nostra, la quale è quella che detto habbiamo quanto sia per essecutione del disegno e raccordo nostro dato alhora che tornammo di Friuli*«.

22

F. M. I della Rovere, *Discorso sopra le cose di Dalmazia*, Antonelli, Venecija 1846., str. 15: »...*che avendo intesa la ruina successa più d'una volta di quel pontone a Zara, e non essergli stato fatto altro rimedio che rifarlo del medesimo modo, e che ora si pensa d' aiutarlo con una crosta di muro attorno. Si crede questa esser cosa molto vana, considerando che se il bastione carica innanti, il muro non sia atto a tenerlo, e non caricando sia atto a sostentarsi senza il muro, e che l' importanza in far che stia in piedi sia il buon fondamento di esso, e la conveniente scarpa, e le gagliarde legature; e fatto questo, il muro non faccia nocumento, ma senza questo anco non giova.*«

23

Michele Sanmicheli, nav. dj., str. 87.

24

P. Marchesi, *I forti sanmicheliani di Sant'Andrea a Venezia e San Nicolò a Sebenico*, »Atti e memorie della Società dalmata di storia patria«, XVII, 1989., str. 60.

25

E. Langenskiöld, *Michele Sanmicheli, the Architect of Verona*, Almqvist&Wiksell's Boktryckeri – A.–B., Uppsala 1938., str. 139–140, 172, 175–176.

26

A. Deanović, *Il contributo dei Sanmicheli alla fortificazione della Dalmazia*, »Castellum«, 7, 1968. Autorica daje i iscrpan pregled ranijih autora što su pisali o toj temi, od Vasarija do Gazzole, odnosno M. Kahnemann; **ista**, *Architetti veneti del Cinquecento impegnati nella*

fortificazione della costa dalmata, u: »L'architettura militare veneta del Cinquecento«, Milano 1988.; **ista**, *Dalmazia fortificata: un concetto di Michele e Gian Girolamo Sanmicheli*, u: »Castelli e città fortificate. Storia recupero valorizzazione«, Udine–Trst 1991. Prvi i treći rad objavljeni su i u knjizi **A. Deanović**, *Utvrde i perivoji*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 2001.

Premda ne možemo prihvatiti sve zaključke A. Deanović, moramo ovdje istaknuti kako su njezine lucidne, originalne i argumentirane analize postavile nove dimenzije u istraživanju djelatnosti Sanmichelija i nesumnjivo potakle daljnja istraživanja.

27

L. Puppi, *Michele Sanmicheli, Architetto di Verona*, Padova 1971., str. 75–77; **isti**, *Michele Sanmicheli architetto. Opera completa*, Rim 1986., str. 78–79.

28

T. Raukar – I. Petricioli – F. Švelec – Š. Peričić, nav. dj., str. 277–278.

29

K. Prijatelj, *Sanmicheli e la Dalmazia*, u: »Michele Sanmicheli. Architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento«, Centro Internazionale di Studi di Architettura »Andrea Palladio« di Vicenza, Electa, Milano 1995., str. 227.

30

Srdačno zahvaljujem I. Petricioliju što mi je skrenuo pozornost na tu pojedinost. Među starim tlocrtima Zadra zabilježena je jedino u torinjskim prikazima iz doba nakon 1580. godine: Archivio di Stato di Torino, sez. 1fl, Arch. Mil., vol. 5fl, J. b. III. 11, f. 56, 57; o tome **I. Petricioli**, *Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra*, »Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti«, 28 (15), 1989., str. 145–156; **M. Lupo**, *I disegni delle fortezze veneziane nell'archivio di Emanuele Filiberto di Savoia*, Architettura fortificata, (»Castella«, 18), Rim s.a. (skup 1976.), str. 348; **C. Astengo**, *Piante e vedute di città (Una raccolta inedita dell'Archivio di Stato di Torino)*, »Studi e Ricerche di Geografia«, VI, fasc. 1, 1983., str. 62.

31

P. Marchesi, *Fortezze veneziane 1508–1797*, Rusconi, Milano 1984, str. 161; **G. Mazzi**, *Il Cinquecento: i cantieri della difesa*, u: »L'architettura a Verona nell'età della Serenissima (sec. XV–sec. XVIII)«, ur. P. Brugnoli i A. Sandrini, Banca Popolare di Verona, Verona 1988., str. 104.

32

Palmanova... nav. dj., str. 540–543; **J. Dimascopoulos**, *Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale*, u: »Michele Sanmicheli. Architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento«, Centro Internazionale di Studi di Architettura »Andrea Palladio« di Vicenza, Electa, Milano 1995., str. 212–213.

33

P. Marchesi, nav. dj., str. 170; *Michele Sanmicheli*, nav. dj., str. 90, 156–157.

34

»*Et non porte da chiese con tanti ornamenti impertinenti, come han fatto alla città di Zara e Verona che spendono più nell'ornamento di una porta con tante colonne e frisi e capitelli, che fariano due baluardi con quella spesa*«; **E. Concina**, nav. dj. (1995.), str. 203.

35

Michele Sanmicheli, nav. dj., str. 126; izvoran izgled tb. 91, **G. Mazzi**, nav. dj., str. 122.

36

F. Toso, *Porta San Martino a Legnago e porta Nuova a Verona. Nuovi documenti sul Sanmicheli Architetto nella fabbrica militare*, »Annali di architettura«, 12, 2000., str. 61.

37

Kasnije će se za taj bastion uvrježiti naziv Grimani, kojim je pak ranije bio nazivan bastion *Citadele*; CRV, IV, str. 408, 435.

38

Premda *Ponton* nema *uha*, dakako da su bili izvedeni sniženi topovski položaji u flankama.

39

Upravo tako formulira Sforza Pallavicino: ... »*al presente si usa far(e) li orecchioni, come cosa la più importante in tutta la fortificazione, et nondimeno al tempo del Signor duca d'Urbino no(n) si usava di farli*«... A. Manno, *Politica e architettura militare: le difese di Venezia (1557–1573)*, »Studi veneziani«, n. s. XI, 1986., str. 123.

40

Tako brojni tlocrti Zadra prikazuju strijelnice odnosno kazamate sjeverne flanke, ali ni jedan kazamate u nasuprotnoj flanki.

41

G. Mazzi, nav. dj., str. 116.; *ista*, *Sul ruolo di Sanmicheli nei cantieri delle difese*, u: »Michele Sanmicheli. Architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento«, Centro Internazionale di Studi di Architettura »Andrea Palladio« di Vicenza, Electa, Milano 1995., str. 205, 209.

42

Na nekim se mjestima navode simpatičnim izrazom *bastioncelli*: CRV, III, str. 37 (Giustinianovo izvješće), 155 (Querinijevo izvješće).

O promjenama izgleda i organizacije lučkog poteza poluotoka vidjeti I. Petricioli, *Urbanistički razvoj zadarske luke*, u: »Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962«, II, JAZU – Institut za historijske i ekonomske nauke Zadar, Zagreb 1962.

43

CRV, III, str. 128. No valja reći kako se to zbivalo i drugdje, kao primjerice u Veroni sredinom četrdesetih godina, kada su tamošnjim novim bastionima manjkale iste pojedinosti kao kasnije zadarskima.

44

CRV, III, str. 80.

45

Najprecizniji je opis Zuanna di Lezze, generalnoga providura Dalmacije, iz 1570. godine (CRV, III, str. 251), a najopširniji onaj Lorenza Cocca, bivšega kapetana Zadra iz 1581. godine (CRV, IV, str. 299–306).

46

T. Raukar – I. Petricioli – F. Švelec – Š. Peričić, nav. dj., str. 278.

47

CRV, I, str. 185. Može se pretpostaviti da je novim utvrdama namjeravao obuhvatiti cijeli *borgo* (zadarski Varoš), sve do kraja poluotoka, jer spominje da je ondje lako iskopati šanac. Naspram toga, zapadnije je tlo stjenovito, te je pred *Fortecom* kao i pred *Pontonom* valjalo šanac kopati u stijeni.

48

CRV, III, str. 153 (Querinijevo izvješće); P. Marchesi, nav. dj., str. 76.

49

CRV, III, str. 250–251. O okolnostima podizanja Fortea umjetničko svjedočanstvo ostavio je Sforzin suvremenik, pjesnik Juraj Baraković: I. Petricioli, *Barakovićeva Vila Slovinka kao povijesni izvor*, u: »Jurju Barakoviću o tristopedesetoj obljetnici smrti«, posebno izdanje »Zadarske revije«, 1979., str. 72–80.

50

I. Petricioli, nav. dj. (1999), str. 32; sign. Ms. ital. Cl. VI 188 – 10036, fol. 46.

51

Vrata Fortea nalaze se bliže južnom polubastionu, ali ipak ne posve zaštićena njegovim *uhom*.

52

Palmanova..., nav. dj., str. 509, 510.

Summary

Andrej Žmegač

Zadar Fortifications of the 16th Century

After centuries-long attempts to rule over the eastern Adriatic coast, Venice put Dalmatia under its control in the beginning of the 15th century. Its most important foothold there was Zadar, a great city of ancient tradition, very favourably situated on a peninsula with a protected harbour. Its medieval fortifications had to be replaced by the new ones in the 16th century, therefore in 1537 Michele Sanmicheli was sent to Zadar. Michele changed the original project made after Francesco Maria della Rovere's idea. He integrated the southeast landward fortification line with the northeast one towards the harbour. In order to make the new fortifications in approximately polygonal line, a change of direction was introduced in the space between two sides of the peninsula by building a new bastion in that place. If Michele is the creator of the basic arrangement of the bastions and curtain walls, it is believed he must have also decided upon the position of the most important city gate, *Porta terraferma*. He positioned it next to the big central bastion in the axis of the first street south to the former decumanus. Similar gate locations next

to a bastion could be found in Michele's work in Legnago, Padova, on Crete. Design of the entrance, although different from some of Michele's gates (as interpreted by A. Deanović) is nevertheless attributed to him, because it was realised that similar Porta S. Martino in Legnago is also his work (according to F. Toso). Unlike these solutions, the big central bastion, from the beginning called *Ponton* (*puntone*), could be the work of Michele's nephew Giangirolamo. Pointed shape of the bastion, the usage of vaulted loopholes, or casemates, and the chosen brick material are all elements not found in Michele's bastions, but familiar to Giangirolamo's known realizations (Fort St. Nicolas in Šibenik, Corfu, Famagusta).

After Michele and Giangirolamo Sanmicheli, Sforza Pallavicino works in Zadar. He is the author of the fortification *Fortea* southeast to the older city centre. It is a huge tenaille (two demibastions connected by a curtain wall) important for its reception and influence (according to A. Manno S. Nicolò on Venetian Lido, S. Felice in Chioggia), however it should be noted that in Venetian building a tenaille appeared even a quarter of a century before on Giangirolamo's St. Nicolas in Šibenik. The Zadar tenaille showed that the still most endangered was the southeast side of the city. With the described interventions Zadar got a sufficiently powerful fortification that did not need supplements till the end of the Venetian period.

Key words: Zadar, the Venice Republic, Michele Sanmicheli, Giangirolamo Sanmicheli, bastion, city gate, 16th century